

بازآرایی و بازشناسی سه مجموعه فارسی زردشتی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی

حمیدرضا دلوند*

چکیده

دستنویس‌ها و میراث مکتوب زردشتیان برای درک تحولات آیین زردشتی در بستر تاریخ فرهنگی جامعه اسلامی ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. به سبب پراکندگی این میراث و نبود مرکزی واحد برای گردآوری و نگهداری آن و نیز خاص بودن متون زردشتی و ناآشنایی پژوهشگران و فهرست‌نویسان با آنها، میراث یادشده به درستی شناسایی و معرفی نشده است. آنچه هم تاکنون فهرست‌نگاران فرزانه و سخت‌کوش مراکز خطی کتابخانه‌های بزرگ بدان پرداخته‌اند، اغلب با نقایص و کاستی‌هایی همراه بوده است. کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران در زمره کتابخانه‌هایی است که گنجینه ارزشمندی از دست‌نوشته‌های زردشتی را به اوستایی، پهلوی و فارسی نگهداری می‌کند. سه مجموعه زردشتی آن کتابخانه (به شماره‌های ۱۳۵۲۲، ۱۲۶۰۴ و ۱۳۵۸۹) نمونه‌هایی از معرفی ناقص و مرمت ناآگاهانه در این زمینه است.

این پژوهش بر آن است تا با بازشناسی و بازآرایی این سه مجموعه به ظاهر متفاوت، آنها را به عنوان مجموعه‌ای واحد معرفی کند.

کلیدواژه‌ها: زردشتیان، میراث مکتوب زردشتی، کتابخانه مجلس، مجموعه زردشتی ۱۳۵۲۲، مجموعه زردشتی ۱۲۶۰۴، مجموعه زردشتی ۱۳۵۸۹.

تاریخ دریافت: ۹۵/۴/۹ تاریخ پذیرش: ۹۵/۹/۲

* عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی / zurvandad@yahoo.de

مقدمه

مجموعه‌های زردشتی شماره ۱۲۶۰۴ و ۱۳۵۲۲ و ۱۳۵۸۹، که در فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی جلد‌های ۳۶ و ۳۷ فهرست شده‌اند (نک: صدرایی خویی، ۱۳۷۷: ۱۵۸/۳۶؛ ۳۲/۳۷، ۱۰۳)، نمونه‌ای از غربت و مهجوریت میراث مکتوب سنت زردشتی در جامعه ایران است. روشن است که اشتباه در شناخت و شناساندن دستنویس‌های کهن امری رایج است، زیرا فهرست‌نویس هر چند هم کارکشته و آگاه باشد، نمی‌تواند بر همه دانش‌ها چیرگی داشته باشد. با این حال، درصد خطا در پژوهش و فهرست‌نگاری میراث مکتوب زردشتیان بسی افزون‌تر از حد متعارف است. شاید اندک و پراکنده بودن این میراث در کتابخانه‌های مختلف کشور، آنها را در پایان فهرست اولویت‌های مؤسسات یادشده قرار داده است و برای کتابخانه‌ها چندان به صرفه نیست تا در این حوزه سرمایه‌گذاری کنند. به هر روی، نتیجه این شده که اغلب فهرست‌نویسی‌های میراث مکتوب زردشتی در کتابخانه‌های ایران دقیق نیست و لازم است که متن‌های فهرست شده، یک بار دیگر با حوصله توسط پژوهشگران این حوزه بازخوانی و بازشناسی شوند و کارکرد فهرست‌های موجود در همان حد فهرست و اشاره کلی بماند: «نشانی رسمی محل نگهداری دستنویس».

سه مجموعه مورد بحث که زیر سه عنوان مستقل شماره‌گذاری، فهرست‌نویسی و معرفی شده‌اند، مجموعه‌ای یک‌دست بوده که در گذر ایام از هم گسیخته و سرانجام در سه پاره چنین در کتابخانه مجلس شورای اسلامی آرام گرفته است.

بررسی و توصیف مجموعه‌ها بر مبنای برگ‌شمار اصلی و قدیمی اثر

در مجموعه‌های موجود دو گونه برگ‌شمار دیده می‌شود: یکی که در سمت چپ بالای صفحه، روی هر برگ، قرار دارد و هر سه مجموعه را پشت سر هم مرتب می‌کند؛ یعنی از مجموعه ش ۱۳۵۲۲ آغاز می‌شود و در مجموعه ش ۱۲۶۰۴ به پایان می‌رسد. این برگ‌شمار قدیمی است و چنین برمی‌آید که برگ‌شمار ویرایشگر نهایی کتاب باشد، زیرا قلم آن با قلم متن یکی است. متأسفانه در آخرین وصال و مرمت ناشیانه اثر که گویا در روزگار ما

صورت گرفته است، در بسیاری از صفحه‌ها، این برگ‌شمار به خاطر برش دادن کتاب آسیب دیده است. دیگری، برگ‌شمار جدیدی است که در سمت راست بالای صفحه‌های پشت هر برگ درج شده است و برگ‌های هر مجموعه را به‌طور جداگانه می‌شمارد و نشان می‌دهد که هر مجموعه چند برگ دارد. در این برگ‌شمار شماره هر مجموعه از «یک» آغاز می‌شود. در اینجا برای نشان دادن پیوستگی‌های سه مجموعه بنا را بر همان برگ‌شمار نخست می‌گذاریم و از مجموعه ش ۱۳۵۲۲ آغاز می‌کنیم. برای دسترسی آسان به مجموعه حاضر، ناگزیر شماره برگ‌شمار قدیم با برگ‌شمار جدید سنجیده می‌شود و در ارجاعات، هر دو در نظر گرفته می‌شوند.

همچنین، باید گفت، برگ‌شمار قدیمی با همه اهمیت که دارد و - چنان که اشاره شد - با این‌که یادگار و حاصل اندیشه ویرایشگر نهایی این مجموعه است، باز معیار قابل اعتمادی برای چینش منطقی و بازآرایی محتوایی اثر نیست. زمانی که متن‌های مجموعه به لحاظ محتوایی بررسی می‌شوند، می‌بینیم که جابه‌جایی‌های ناشیانه‌ای در تدوین مجموعه صورت گرفته است؛ از این‌رو می‌توان گفت در مجموعه حاضر با سه لایه تدوین و کتاب‌آفرینی یا نسخه‌آرایی روبه‌رو هستیم: ۱- کتابت مجموعه‌ای از رساله‌های مختلف برای نخستین بار، لزوماً نه در یک زمان، ولی به احتمال به دست یک نفر یا در یک خانواده؛ ۲- تدوین میراث خانوادگی یا فردی یا مجموعه‌ای از رساله‌های مختلف در زمانی مشخص؛ ۳- تجزیه مجموعه‌ای معین به سه پاره و وصال و مرمت آن به شکل امروزی در روزگار ما (شاید زمانی حدود دهه ۴۰ شمسی که اثر وارد کتابخانه مجلس شده است).

مجموعه ش ۱۳۵۲۲

دارای ۹۶ برگ، ۱۷ سطری (نک: صدرایی خویی، ۱۳۷۷؛ ۲۴/۳۷). به شماره ثبت ۸۶۶۸۱، برگ اول بیاض؛ این برگ در وصال جدید افزوده شده و جنس کاغذ آن با جنس کاغذ اصلی کتاب متفاوت است.

بنابر برگ‌شمار قدیمی، مجموعه ش ۱۳۵۲۲ بخش اول کل مجموعه باید باشد و از برگ ۱۸-۱۱۵ را در برمی‌گیرد. همین بخش نیز در وضع موجود، دستخوش پربشانی شده است و برگ‌های آن جابه‌جا گشته‌اند. این مجموعه، بر اساس برگ‌شمار جدید، ۹۶ برگ است که

برگ یک آن از میانه متن «هفت چیز شگفت که جمشید در پارس کرد» و پاره‌هایی از «رساله علمای اسلام» آغاز می‌شود و در برگ ۹۶، اواخر ترجمه «زند بهمن یسن»، پایان می‌یابد. برای درک درست متن، ناگزیر باید به برگ‌شمار قدیمی بازگشت. در جدول زیر ضمن نشان دادن جابه‌جایی برگ‌ها در آخرین وصالی اثر، کوشش می‌شود تا متن بر اساس برگ‌شمار قدیمی بازآرایی و تدوین شود. شماره‌های ستاره‌دار در متن حاضر به هنگام برش کتاب از میان رفته و در این جا با توجه به محتوای صفحه‌ها و رکابه‌ها بازسازی شده‌اند:

جدول تطبیق برگ‌شمار جدید و قدیم مجموعه ش ۱۳۵۲۲ (مرتب‌شده بر اساس برگ‌شمار قدیم)

برگ شمار قدیمی	برگ شمار جدید	برگ شمار قدیمی	برگ شمار جدید	برگ شمار قدیمی	برگ شمار جدید	برگ شمار قدیمی	برگ شمار جدید	برگ شمار قدیمی	برگ شمار جدید
۹۸	۷۹	۷۸	۵۹	۵۸	۳۹	۳۸	۳	۱۸	۸
۹۹	۸۰	۷۹	۶۰	۵۹	۴۰	۳۹	۲۰	۱۹	۹
۱۰۰	۸۱	۸۰	۶۱	۶۰	۴۱	۴۰	۲۱	۲۰	۱۰
۱۰۱	۸۲	۸۱	۶۲	۶۱	۴۲	۴۱	۲۲	۲۱	۱۱
۱۰۲	۸۳	۸۲	۶۳	۶۲	۴۳	۴۲	۲۳	۲۲	۱۲
۱۰۳	۸۴	۸۳	۶۴	۶۳	۴۴	۴۳	۲۴	۲۳	۱۳
۱۰۴	۸۵	۸۴	۶۵	۶۴	۴۵	۴۴	۲۵	۲۴	۱۴
۱۰۵	۸۶	۸۵	۶۶	۶۵	۴۶	۴۵	۲۶	۲۵	۱۸
۱۰۶	۸۷	۸۶	۶۷	۶۶	۴۷	۴۶	۲۷	۲۶	۱
۱۰۷	۸۸	۸۷	۶۸	۶۷	۴۸	۴۷	۲۸	۲۷	۴
۱۰۸	۸۹	۸۸	۶۹	۶۸	۴۹	۴۸	۲۹	۲۸	افتادگی
۱۰۹	۹۰	۸۹	۷۰	۶۹	۵۰	۴۹	۳۰	۲۹	۲
۱۱۰	۹۱	۹۰	۷۱	۷۰	۵۱	۵۰	۳۱	۳۰	افتادگی
۱۱۱	۹۲	۹۱	۷۲	۷۱	۵۲	۵۱	۳۲	۳۱	۶
۱۱۲	۹۳	۹۲	۷۳	۷۲	۵۳	۵۲	۳۳	۳۲	۱۶
۱۱۳	۹۴	۹۳	۷۴	۷۳	۵۴	۵۳	۳۴	۳۳	۱۷
۱۱۴	۹۵	۹۴	۷۵	۷۴	۵۵	۵۴	۳۵	۳۴	۵
۱۱۵	۹۶	۹۵	۷۶	۷۵	۵۶	۵۵	۳۶	۳۵	۱۹
		۹۶	۷۷	۷۶	۵۷	۵۶	۳۷	۳۶	۱۵
		۹۷	۷۸	۷۷	۵۸	۵۷	۳۸	۳۷	۷

چنان‌که در جدول بالا دیده می‌شود، در سنجش با برگ‌شمار قدیم، پریشانی عمده‌ای میان برگ‌های ۱ تا ۲۰ برگ‌شمار جدید مجموعه رخ داده است. همچنین، در وضع موجود، از برگ ۴۸ تا ۶۴ مجموعه جابه‌جا شده است؛ یعنی بعد از برگ ۴۸، برگ‌های ۶۵ تا ۸۰ آمده‌اند، بعد برگ‌های ۴۸ تا ۶۴ و سپس برگ‌های ۸۱ تا ۹۶ افزوده شده‌اند. این جابه‌جایی نشان از بی‌دقتی در صحافی و برگ‌شماری پس از مرمت دارد. به سخن دیگر، کسی که کتاب را برای آخرین بار مرمت کرده و برگ‌های آن را شماره زده است، در برگ‌های ۱ تا ۲۰ متن را آشفته کرده، یا نتوانسته است به درستی و دقت آنها را مرتب کند، ولی از برگ ۲۰ تا ۹۶ را درست شماره‌گذاری کرده است. با این حال، گویا صحاف در وصالی مجموعه اشتباه کرده و برگ‌های ۴۸ تا ۶۴ را جابه‌جا کرده است. افزون بر این، دو صفحه غیرقابل تشخیص نیز وجود دارد: یکی (بنابر برگ‌شمار جدید) ۵الف و دیگری ۶الف. اولی در اصل بیاض بوده، ولی بعدها کسی با خطی متفاوت اشعاری چند بر آن نوشته و دومی (ص ۶الف)، نیرنگی برای بستن خواب دیگران است. گویا عروسکی مومی از فرد مورد نظر می‌ساختند و هفت سوزن بی‌سوراخ بدان فرو می‌کردند تا خوابش بسته شود. همچنین اشعاری چند بر حاشیه آن بعدها افزوده‌اند.

مجموعه مورد بررسی، در بردارنده رساله‌های مختلفی است که هر چند پاره‌ای از آنها کامل نیست، ولی اغلب از متن‌های پر اهمیت سنت زردشتی به فارسی هستند (ارجاع صفحه‌ها بر مبنای برگ‌شمار قدیمی است):

۱- گفتار جاماسب حکیم (برگ ۱۱۸الف): فقط هشت سطر پایانی اندرزهای جاماسب حکیم است و کل متن از بین رفته است؛ کتابت بهرام دستور مهربان بهرام گشتاسب سورکی در سنه ۱۰۱۴ق. متن در بردارنده کلمات قصاری است که به صورت پرسش و پاسخ آمده‌اند؛ برای نمونه: «گفتند: کدام بلاست که مردم از او نگریزند؟ گفت: عشق». افزون بر این، نسخه دیگری از همین متن در میان برگ‌های ۸۱ب تا ۸۴الف دستنویس شماره Add.8994,VI کتابخانه موزه بریتانیا گزارش شده است (Rieu, 1879: 56).

۲- اندرزهای بزرگمهر و دیگر حکما چون حکیم هندی، ارسطو و لقمان (۱۱۸الف تا ۲۴الف): اقتباسی از ظفرنامه است، اثری که آن را ترجمه‌ای از متنی پهلوی از آن بزرگمهر حکیم می‌دانند و مترجم آن را ابوعلی سینا نوشته‌اند. این متن که دست‌کم از سده هشتم

هجری به گونه‌ای گسترده در قلمرو زبان فارسی مورد توجه بوده است، در بردارنده مجموعه‌ای از پرسش و پاسخ‌های اندرزی است که انوشیروان می‌پرسد و بزرگمهر پاسخ می‌دهد. پیدایش آن هم با داستانی افسانه‌ای همراه است. اما واقعیت این است که نه این نام درست است و نه ابوعلی‌سینا چنین ترجمه‌ای کرده است؛ بلکه این عنوان از روزگار مغول پدید آمده، و کتاب یادشده مجموعه‌ای از اندرزه‌های پهلوی چون اندرز بزرگمهر و دیگران است که در طی نقل‌ها و انتقال‌ها از پهلوی به عربی و فارسی دچار دگرگونی شده است و جز در پاره‌ای موارد، دشوار می‌توان آن را با متون اندرزی موجود به پهلوی تطبیق داد (صدیقی، ۱۳۴۸: ۸-۲۶). ظفرنامه به نظم هم درآمده است (منزوی، ۱۳۸۱: ۳۴۷/۶؛ مشار، ۱۳۵۰: ۹۵۷؛ رجوی، ۱۳۳۳: ۷۲-۸۶). غلامحسین صدیقی با گردآوری اغلب دستنویس‌های موجود و با مقدمه‌ای دقیق در سرگذشت کتاب و چاپ‌های آن، ظفرنامه را در سال ۱۳۴۸ تصحیح و به مناسبت جشن هزاره ابوعلی‌سینا، در سلسله انتشارات آثار ملی چاپ کرد. به سبب مقبولیت عامه این اثر، نسخه‌های مختلفی از آن پدید آمده است و در کمتر گنجینه‌ای است که نسخه‌ای از آن نباشد. احمد منزوی (۱۳۸۱: ۴۸۵/۶، ۵۲۲-۵۲۳) و مصطفی درایتی (۱۳۸۹: ۷/۳۹۴-۳۹۶) به تازگی در هم‌کردی از فهرست نسخه‌های ظفرنامه را به دست داده‌اند و صدیقی نیز در اثر خود نسخه‌های موجود را بررسی و ارزش‌گذاری کرده است (۱۳۴۸: ۳۹-۵۵). ظفرنامه با همه کاستی‌ها و دگرگونی‌هایش مورد توجه زردشتیان هم قرار گرفته است و آنها نیز به مطالعه و استفاده از آن پرداخته‌اند و در میراث ادبی خود به فارسی نو آن را آورده‌اند که از جمله همین نسخه‌ها حاضر است. دیگر دستنویس‌های موجود در سنت زردشتی عبارتند از: نسخه‌ای به ش F-72 (مورخ ۱۲۳۰ی) و نسخه‌ای دیگر به ش S-131,2 در کتابخانه مهرجی رانا است (Dhabhar, 1923c:102). در کتابخانه کاما نیز دو نسخه ش 70 (مورخ ۱۱۵۳ی) و ش 227 (مورخ ۱۱۸۴ق/۱۸۲۵م) نگهداری می‌شود (Ibid, 1923b: 150, 180). در فهرست کاتراک نسخه‌های ش 135 متعلق به کتابخانه و مجموعه نوشیروان دستور کیخسرو در بندر سورت؛ نسخه ش 355(a) متعلق به کتابخانه اردشیر نوشیروان جی دستور در سورت و ش 476(α) از آن کتابخانه موبد سهرابجی فرام‌جی وکیل در بروچ، زیر عنوان ظفرنامه آمده‌اند (Katrak, 1941: 34, 88, 120). در کتاب دبستان مازدیسی هم رساله‌ای با عنوان اندرز ابوذر جمهر حکیم آمده است که در

شرح آن آورده‌اند: «گفتار اندر بیست و دو حکمت ابوذرجمهر حکیم که به جهت نوشیروان عادل به زر نوشته بود»؛ حکمت اول، در باب خودشناسی است که مقدمه خدانشناسی می‌باشد، و به ترتیب دیگر حکمت‌ها آمده‌اند. پس از این بیست و دو حکمت که همه تجربی و اخلاقی هستند، حکایت‌های حکمی و اندرزی و اندرزهایی دیگر از بزرگمهر و یا زندگی او آمده است (دبستان مازدیسنی، ۱۲۷۶: ۲۱۰-۲۲۱). این متن با ظفرنامه تفاوت دارد. اردشیر خاضع اله‌آبادی در ۱۳۱۷ش به پیوست مینوی خرد گفتار بزرگمهر یا ابوذرجمهر به نقل از شاهنامه را آورده است (خاضع، ۱۳۱۷: ۱۱۹-۱۲۱) و فرهاد آبادانی در ۱۳۵۰ش متن پهلوی و آوانویسی و ترجمه فارسی و انگلیسی اندرزننامه بزرگمهر حکیم را به همراه ترجمه‌های مختلف اندرز بزرگمهر در متون فارسی از جمله ظفرنامه منسوب به ابوعلی سینا را چاپ کرد (آبادانی، ۱۳۵۰: سراسر کتاب). در مجموعه ش xxvi, Suppl.pers.1191 کتابخانه ملی پاریس، برگ‌های ۱۰۴-۱۳۱، نیز مجموعه‌ای از اندرزه‌های مختلف به فارسی از بزرگمهر و دیگر آن آمده است (Blochet, 1900: 55). مجموعه دیگری از اندرزه‌های مختلف در کتابخانه کاما به شماره 227 ثبت شده است (Dhabhar, 1923b: 181-182).

۳- ترجمه رساله پهلوی ماه فروردین روز خرداد (۲۴ الف تا ۲۵ الف): افزون بر این متن، دو متن فارسی دیگر در ترجمه و شرح این رساله مشهور گزارش شده است: یکی به شماره ۱۹۴۲/۸ در کتابخانه بادلیان، برگ‌های ۱۸ب- ۲۰ب، کتابت حدود ۱۱۵۳ق/۱۷۴۰م، مجموعه شماره ۲۲۵ اوزلی (Sachau-Ethe 1889: 1109)؛ و دیگری، دستنویس شماره ۲۰۲/۷ کتابخانه ملی پاریس (Blochet, 1905: 168).

۴- هفت چیز شگفت که جمشید در پارس کرد و بخش‌هایی از رساله علمای اسلام (۲۵ الف- ۲۷ الف): هفت چیز شگفت.... رساله‌ای کوتاه در اقدامات شگفت‌آور جمشید، پادشاه اساطیری، است که کم و بیش با تفاوت‌هایی به نظم و نثر، دستنویس‌هایی از آن گزارش شده است. از این رساله که صورت نثر آن در روایات داراب هر مزدیار به نقل از روایت کامه بهره و نیز صورت منظوم زیر نام آغاز کیفیت شاه جمشید که در پارس هفت چیزها از حکمت خود ساخته بود، آمده است (داراب، ۱۹۲۲: ۷۱/۲، ۴۱۶)، دستنویس‌های زیر گزارش شده‌اند: نسخه‌ای میان برگ ۱۹۱-۱۹۲ دستنویس شماره 111(482) کتابخانه

ملافیروز (Dhabhar, 1923a: 74). نسخه‌ای به شماره S-135/3 در کتابخانه مهرجی رانا (Ibid, 1923c: 103). نسخه‌ای منظوم، میان برگ‌های ۱۰۰-۱۰۳ جنگ شماره 227 کتابخانه مؤسسه کاما (Ibid, 1923b: 181). در کتابخانه ملی پاریس نسخه‌های شماره LXIV, suppl. Pers. 1022/8، برگ ۶۹ که میکروفیلمی از آن به شماره ۹۱۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (دانش پژوه، ۱۳۴۸: ۵۴۷؛ درایتی ۱۳۸۹: ۴۲۷/۷)؛ نسخه شماره 202؛ و نسخه‌ای به شماره 209/8 گزارش شده‌اند (Blochet, 1900: 88; 1905: 168, 176). در کتابخانه ملی مونیخ نسخه‌های شماره 12, Müller 97, 7، برگ ۲۸-۲۹؛ شماره 52, Haug 7/3؛ و شماره 55, Haug 10, 1.d.29، همگی نسخه‌هایی از این رساله هستند (Bartholomae, 1915: 150-151, 77, 16). نسخه‌ای میان برگ‌های ۲۰ ب - ۲۱ ب دستنویس شماره 1942/9 کتابخانه بادلیان، شماره 225 مجموعه اوزلی، مورخ ۱۱۵۳/ق/۱۷۴۰م است (Sachau - Ethe 1109: 1889). اغلب دستنویس‌های این رساله به نثر هستند و تنها صورت‌های منظوم متن، در ص ۴۱۶ جلد دوم روایات داراب هر مزدیار و نسخه شماره 227 مؤسسه کاما آمده است. رشید شهمردان صورت منظوم این رساله را با عنوان آغاز کیفیت شاه جمشید که... سروده موبد برزو قوام‌الدین می‌داند (۱۳۶۳: ۳۸۵) که همان متن منقول در روایات داراب هم هست. از این رو باید گفت، ظاهراً تنها نظم آن، سروده این دستور نامدار پارسی است.

در سطرهای پایانی برگ ۲۵ ب، قطعاتی از رساله علمای اسلام به متن افزوده می‌شود و تا میانه ص ۲۷ الف ادامه دارد (برای آگاهی بیشتر درباره این رساله، نک: دالوند، ۱۳۹۳).

۵- رساله‌ای در رمل (۲۷ ب تا ۲۹): بخش‌های آغازین رساله‌ای در علم رمل؛ ظاهراً تنها فهرست باب‌های قبض الداخل و قبض الخارج. این بخش با متن رساله رمل و جدول‌های احکام نجومی مندرج در مجموعه ش ۱۲۶۰۴ پیوند دارد.

۶- خواب‌نامه ابن سیرین (۳۱ ب تا ۸۵ الف): این متن در سنجش با متن دستنویس ش ۳۲۴۲۵-۵ کتابخانه ملی مرتب و بازآرایی شد. وجود چنین آثاری در میان زردشتیان به دلایلی دارای اهمیت است؛ هم‌گرایش آنها به پیشگویی و نقش رؤیا در جامعه یادشده، و هم تأثیر فرهنگ عمومی جامعه اسلامی بر آنها را نشان می‌دهد. در دستنویس حاضر کوشش شده با حذف و اضافاتی، خواب‌نامه منسوب به ابن سیرین با ارزش‌ها و سنت‌های جامعه زردشتی تطبیق داده شود، چنان که تمام آیات و احادیث آن حذف و یا به‌گونه‌ای

متناسب با ادبیات دینی زردشتی ترجمه، جایگزین و تعدیل شده است. در برگ ۸۵ الف، انجامه کاتب بهرام مهربان بهرام گشتاسب اهل سورک آمده است. او این اثر را از روی دستنویس متعلق به فریدون مرزبان در سنه ۱۰۱۳ جلالی رونویسی کرده است.

۷- داستان موبدان موبد دادار داددخت (۸۵ب تا ۹۸الف): از رسالات کلامی است که در بر دارنده مناظره میان حکمای یونانی و ایرانی در روزگار شاپور ساسانی است. این رساله به لحاظ تاریخ علم نیز ارزش دارد و نگارنده آن مدعی است که تمام علوم توسط اسکندر از ایران به یونان رفته است. افزون بر این دستنویس، دیگر دستنویس‌های آن عبارتند از: نسخه‌ای به شماره 3, (122), 99 در کتابخانه ملافیروز، نگارش سال ۱۱۵۶ی، (Dhabhar, 1923a: 61-62). نسخه‌ای به شماره F-52 در کتابخانه مهرجی رانا، کتابت ملا کاوس رستم، از روی دستنویس نگاشته رستم گشتاسب اردشیر، در ۱۱۵۵ی (Ibid, 1923c: 31)؛ نسخه شماره 132 فهرست کاتراک، بخشی از کتاب تألیفات عجمیه، متعلق به کتابخانه و مجموعه نوشیروان کیخسرو، نسخه‌ای بی تاریخ ولی قدیمی؛ و نیز شماره 585 آن فهرست، متعلق به کتابخانه هیربد بهمن جی اسفندیار جی دستور ربدینا در رستم پورا بندر سورت (Katrak, 1941: 34, 138)؛ دستنویس شماره Add.8994 کتابخانه موزه بریتانیا (مورخ ۱۲۲۶ق/۱۸۱۱م)، کتابت رستم ولد دستور تیران دستور رستم اهرستانی، ص ۱۰۴ب-۱۳۹الف (Rieu, 1879: 53)؛ نسخه شماره No.CCXIV کتابخانه ایندیآفیس، سده ۱۹م (Ross, 1902: 127)؛ برگ‌های ۱۸۸-۲۱۳ نسخه شماره 7,16, Haug 52، کتابخانه ملی مونیخ، کتابت داراشاه ولد مهربانجی در ۱۱۷۹ی/۱۲۲۴ق (Bartholomae, 1915: 90-92)؛ همچنین، رساله یادشده در کتاب دیستان مازدیسنی به سال ۱۲۷۶ی در بمبئی چاپ شده است.

۸- رساله علمای اسلام (۹۸الف-۱۰۷الف): رساله کلامی مشهور زردشتی با گرایش زروانی که هم در متن روایات داراب هر مزدیار آمده است (۱۹۲۲: ۷۲/۲-۸۰) و هم بارها چاپ شد و پژوهشگران بسیاری آن را بررسی کرده‌اند (نک: دالوند، ۱۳۹۳). با این حال، این دستنویس یکی از دستنویس‌های ارزشمند آن است که تاکنون توجهی بدان نشده است.

۹- کتاب سوگندنامه (۱۰۷الف تا ۱۰۹ب): رساله‌ای است در آداب سوگند که هم در روایات (داراب ۱۹۲۲: ۴۵/۱-۵۴) و هم درون دیگر مجموعه‌ها آمده است. افزون بر این دستنویس، نسخه‌های زیر نیز برای رساله یادشده گزارش شده‌اند: نسخه‌ای به شماره

II,4, 42(54) در کتابخانه ملافیروز که زیر نام منظومات آمده، ولی روایت بهمن اسفندیار و پیوست‌های آن می‌باشد؛ همچنین، نسخه شماره 123(248) (ص ۱۵۵-۱۶۵) آن کتابخانه را باید یاد کرد (Dhabhar, 1923a: 34, 82). نسخه شماره 487(Iv) فهرست کاتراک، از آن کتابخانه موبد سهرابجی فرام‌جی وکیل در بروچ، که باز بخشی از روایت بهمن اسفندیار است (Katrak, 1941: 122)؛ دستنویس شماره Add.8994 کتابخانه موزه بریتانیا، مورخ ۱۱۲۶ق/۱۸۱۱م (Rieu, 1879: 52)؛ دستنویس شماره 55, Haug 10, 1. d. 21 کتابخانه ملی مونیخ، از س ۱۷ برگ ۵۷ تا س ۱۰ برگ ۵۹ (Bartholomae, 1915: 145). افزون بر این نسخه‌ها، باید همه دستنویس‌های روایات داراب هرزدیاری و نیز روایت بهمن اسفندیار یا بهمن پونچیه سورتیه را نیز در نظر داشت.

۱۰- زند بهمن یشث و جاماسی (۱۰۹ اب تا ۱۱۵ اب): ترجمه‌ای از رساله مکاشفه‌ای مشهور پهلوی، زندبهمن یسن، است که هم در روایات (داراب ۱۹۲۲: ۸۶/۲-۹۶) آمده است و هم در دیگر مجموعه‌ها. ترجمه‌ای که در روایات آمده است از آن رستم اسفندیار است که به تاریخ روز اردیبهشت تا روز شهریور ماه فروردین سال ۸۶۶ی از روی نسخه جمشید بن اسفندیار بن رستم بن شهریار بن رستم بن مهر (?) بن شهریار بن گودرز هیردان در شهر یزد به نگارش درآمده است (همان، ۹۶). ترجمه یادشده همراه روایات به هند راه یافته است. از این اثر افزون بر این دستنویس، دیگر دستنویس‌های زیر را می‌توان یاد کرد: نسخه‌ای میان برگ‌های ۲۱۵-۲۴۱، دستنویس شماره 111(482) کتابخانه ملافیروز (Dhabhar, 1923a: 74). دو نسخه در فهرست کاتراک: یکی به شماره 475 از آن کتابخانه موبد سهرابجی فرام‌جی وکیل در بروچ، نسخه‌ای قدیمی که دو برگ پایانی آن افتاده است و ترجمه فارسی از روی متن پهلوی است؛ دیگری به شماره 739، بخشی از روایات برزو کامدین، در کتابخانه دستور خورشیدجی پیروزجی پشتون‌جی در بلسار (Katrak, 1941: 120, 161). رشید شهردان از دستنویس دیگری از همین ترجمه رستم اسفندیار در کتابخانه دانشگاه بمبئی، ش ۲۹، کتابت ۱۰۴۴ی خبر می‌دهد (۱۳۶۳: ۵۰۳) و زنده‌یاد احمد تفضلی از تحریر منظوم زند بهمن یشث به فارسی یاد می‌کند (۱۳۷۸: ۱۷۲) ولی چنین صورت منظومی در جای دیگر دیده نشد. شاید دو تحریر پارسی منظوم و منشور، سهوی برای دو تحریر مفصل و مختصر باشد که در متن مورد اشاره‌ی، یعنی روایات

داراب، آمده است (۱۹۲۲: ۹۷/۲-۱۰۰).

رساله مندرج در مجموعه حاضر کامل نیست و در برگ‌های پایانی افتادگی دارد. چنان که از عنوان آن برمی‌آید، در پی آن، متن رساله جاماسبی یا جاماسب‌نامه فارسی نیز بوده است که آن هم از میان رفته است.

مجموعه ش ۱۳۵۸۹

این مجموعه، بخش دوم مجموعه اصلی است. به نسبت دو مجموعه دیگر کم‌حجم‌تر است و تنها ۲۷ برگ دارد. همچنین، از هر دو مجموعه سالم‌تر است و نه در برگ‌شمار قدیم آن و نه برگ‌شمار جدید، پریشانی دیده نمی‌شود. از برگ ۱۱۶ برگ‌شمار قدیم/ برگ ۱ جدید آغاز می‌شود و در برگ ۱۴۲ قدیم/ برگ ۲۷ جدید پایان می‌یابد. همه رسالات مندرج در آن کامل هستند. مجموعه در بر دارنده دو رساله زیر است:

۱- ترجمه کتاب ویراف‌نامه (از ص ۱۱۶ الف تا میانه ص ۱۳۳ الف برگ‌شمار قدیم/ از ص ۱ الف تا میانه ص ۱۸ الف برگ‌شمار جدید): از دستنویس‌های قدیمی این رساله است که گویا کاتب بر آن بوده آن را مصور سازد؛ زیرا در میان برگ‌ها جای تصاویر را خالی گذاشته و جدول کشیده است. داریوش کارگر (Kargar, 2009) ترجمه منشور ارداویراف‌نامه را منتشر کرد. وی نسخه‌های مختلف را بررسی کرده، اما این متن را ندیده است.

۲- رساله «باب چهل و چهارم اندر خروج مزدک» (از میانه ص ۱۳۳ الف تا پایان برگ ۱۴۲ برگ‌شمار قدیم/ از میانه ص ۱۸ الف تا پایان برگ ۲۷ جدید): گزارشی تاریخی از داستان مزدک و سرانجام آن، برگرفته از باب چهل و چهارم سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک (۱۳۴۷: ۲۳۹ به بعد)؛ چنین برمی‌آید که این متن پایان طبیعی کل مجموعه اصلی باشد، زیرا در آخر آن عبارت «تمامت الکتاب» درج شده است.

مجموعه ش ۱۲۶۰۴

این مجموعه در حقیقت بخش سوم مجموعه اصلی است و دارای ۶۳ برگ است. به نسبت دیگر مجموعه‌ها پریشان‌تر است. در جدول زیر پریشانی برگ‌های آن، بر اساس

سنجش دو برگ شماری جدید و قدیم دستنویس، نشان داده می شود:

جدول تطبیق برگ شمار جدید و قدیم مجموعه ش ۱۲۶۰۴ (مرتب شده بر اساس برگ شمار قدیم)

برگ شمار جدید	برگ شمار قدیم	برگ شمار جدید	برگ شمار قدیم	برگ شمار جدید	برگ شمار قدیم	برگ شمار جدید	برگ شمار قدیم	برگ شمار جدید	برگ شمار قدیم
۵	۱۵۹	۱۲	۱۷۲*	۳۱	۱۸۵	۴۳	۱۹۸	۵۶	۲۱۱
۶	۱۶۰	۱۴	۱۷۳	۳۲	۱۸۶	۴۴	۱۹۹	۵۷	۲۱۲
۷	۱۶۱*	۲۶	۱۷۴	۳۳	۱۸۷*	۴۵	۲۰۰	۵۸	۲۱۳
۸	۱۶۲	۲۷	۱۷۵	۳۴	۱۸۸*	۴۶	۲۰۱	۵۹	۲۱۴*
۹	۱۶۳*	۱۵	۱۷۶	۳۶	۱۸۹	۴۷	۲۰۲	۶۰	۲۱۵*
۱۰	۱۶۴	۱۶	۱۷۷	افتادگی	۱۹۰	۴۸	۲۰۳	۶۱	۲۱۶*
۱۱	۱۶۵*	۱۷	۱۷۸	۳۵	۱۹۱	۴۹	۲۰۴	۶۲	۲۱۷*
۱۳	۱۶۶	۱۸	۱۷۹	۳۷	۱۹۲	۵۰	۲۰۵	۶۳	۲۱۸*
۲۱	۱۶۷*	۱۹	۱۸۰	۳۸	۱۹۳	۵۱	۲۰۶	۶۴	۲۱۹*
۲۲	۱۶۸	۲۸	۱۸۱	۳۹	۱۹۴	۵۲	۲۰۷	۴	۲۲۰*
۲۳	۱۶۹	۲۰	۱۸۲*	۴۰	۱۹۵	۵۳	۲۰۸	۳	۲۲۱
۲۴	۱۷۰	۲۹	۱۸۳	۴۱	۱۹۶	۵۴	۲۰۹	۲	۲۲۲
۲۵	۱۷۱*	۳۰	۱۸۴	۴۲	۱۹۷	۵۵	۲۱۰	الف ۱ بیاض	رمل، برگ شمار نامشخص

چنان که می توان دید، تنها برگ های ۳۷ تا ۶۴ برگ شمار جدید درست در پی هم قرار گرفته اند و آغاز و انجام مجموعه آشفته است. مجموعه با همه آشفته گی ها، افتادگی ها و جابه جایی برگ هایش، در بر دارنده رساله ها و متن های کوچک و بزرگ زیر است (ارجاع بر مبنای برگ شمار قدیم، مگر در موارد نامشخص):

- ۱- صفحه بیاض، گویا سرآغاز متن رساله رمل که بعدها یادگاری هایی با خطی زیبا بر آن نوشته اند (در برگ شمار قدیم نامشخص/ ص الف، برگ شمار جدید).
- ۲- رساله در رمل و احکام روزها (جدولی ناقص و آسیب دیده، بدون برگ شمار قدیمی

در ص ۱ برگ‌شمار جدید + برگ‌های ۱۵۹ الف تا ۱۹۹ ب، برگ‌شمار قدیم): چنان‌که می‌بینیم پریشانی عمده در همین رساله و جدول‌های آن است و شاید نبود رکابه در این رساله، که اغلب محتوای آن در قالب جدول بیان شده است، در پریشانی آن مؤثر بوده است. گرچه متون زیادی در حوزه رمل و اسطرلاب در فرهنگ ایرانی باقی مانده است (نک: منزوی ۱۳۷۸: ۲۷۶۱/۴ به بعد) ولی دانش نگارنده در این حوزه اندک است و از چند و چون آن چیزی نمی‌داند. همین بس که به احتمال، پاره‌ای از رساله درباره رمل که در مجموعه ش ۱۳۵۲۲ آمد، به احتمال با این رساله در پیوند است. همچنین، در این رساله، هم چون خواب‌نامه، کوشش شده نگاه زردشتی چیره باشد. برای نمونه، در برگ ۱۷۶، متن کوتاهی با عنوان «جهت روز نیک و بد از کتاب دینکرد» دیده می‌شود که از کل رساله متفاوت است. از آنجا که نگارنده از نجوم و علوم پیرامون آن، به‌ویژه در میان زردشتیان، سررشته‌ای ندارد نمی‌توان گفت این رساله اثری پدید آمده در درون سنت زردشتی است، یا کتابی علمی است که منجمان زردشتی آن را از سنت علمی روز گرفته‌اند و مطابق آموزه‌های خود تعدیل کرده‌اند.

۳- برگ پایانی از رساله علمای اسلام (ص ۲۰۰ الف). این قسمت دقیقاً ادامه برگ ۱۰۶ ب مجموعه ش ۱۳۵۲۲ است. این حقیقت را هم رکابه و هم قلم متن به خوبی نشان می‌دهد. در آن مجموعه، پاره حاضر با قلمی دیگر و خطی متفاوت، قبل از متن کتاب سوگندنامه، بازنویسی شده است. به سخن دیگر، قسمتی از آن کتاب در وصالی جدا شده و قسمتی دیگر بدان افزوده شده است. قسمت جدا شده هم در مجموعه ش ۱۲۶۰۴ به پایان ناقص رساله رمل چسبانده شده است.

۴- ترجمه رساله پهلوی مینوی خرد (از دو سطر پایانی ص ۲۰۰ الف تا پایان برگ ۲۰۴): از ترجمه مینوی خرد چه درون روایات (داراب، ۱۹۲۲: ۲۵۹/۲-۲۶۶) و چه در دیگر مجموعه‌های زردشتی، دستنویس‌های زیر گزارش شده‌اند: دو نسخه در کتابخانه ملافیروز؛ یکی به شماره VII, (482), 111، برگ‌های ۹۹-۱۸۱، کتابت موبد شاپور مانک بهرام سنجانا برای بهدین حکیم هورمزدجی، پسر حکیم ایدل‌جی، از روی دستنویسی از آن دستور برزو کامدین، به تاریخ روز زامیاد ماه مهر سال ۱۱۶۶ی، و متن پازند همراه با ترجمه فارسی؛ دیگری به شماره VIII, (482), 111، برگ‌های ۱۸۱-۱۹۰، کتابت در روز انیران، ماه

مهر سال ۱۱۶۶ی، گویا فقط متن فارسی است (Dhabhar, 1923a: 74). دستور ایرج جی سهرابجی در روز بهرام ماه مهر سال ۱۲۳۵ی نسخه‌های یادشده را برای کتابخانه کاما بازنویسی کرده است که به شماره 52 در آن کتابخانه ثبت است (Dhabhar, 1923b: 146). همچنین، نسخه‌ای دیگر از ترجمه مینوی خرد به شماره R.272 در کتابخانه مؤسسه کاما گزارش شده است. نسخه شماره F-58 کتابخانه مهرجی رانا، متن پازند و ترجمه فارسی، کتابت عبدالسبحان برای دستور ایرج جی سهرابجی در ۱۲۳۵ی (Dhabhar, 1923c: 37)؛ دستنویس‌های شماره 36(b) فهرست کاتراک از آن کتابخانه موبد سهرابجی مروان جی تاتی در سورت (کتابت ۱۰۳۰ی)؛ شماره 93، بخشی از روایت دستور برزو کامدین، از آن کتابخانه دوسابهای هورمس جی دالا در بندر سورت؛ ش 596، از آن کتابخانه هیرید بهمن جی اسفندیارجی دستور ربدینا در رستم پورا بندر سورت؛ و ش 739، بخشی از روایت برزو کامدین، در کتابخانه دستور خورشیدجی پیروزجی پشوتن جی در بلسار؛ ترجمه‌هایی همراه با پازند از متن مینوی خرد هستند (Katrak, 1941: 12, 24, 139, 161). دستنویس‌های شماره 202,5؛ شماره 205,21؛ شماره LXVII, Suppl, pers. 47,5 ترجمه‌هایی کامل، و شماره‌های Lxv.suppl.pers.46,2,5 و XXVI, Suppl, pers.47,5 از ترجمه‌هایی از ترجمه مینوی خرد در کتابخانه ملی پاریس هستند (Blochet, 1900: 55, 92, 94, 99; 1905: 168,172). کتابخانه ملی مونیخ، قسمت‌های 1 و 2 نسخه شماره 7, Haug 52، برگ‌های 1-79، دو صورت (یکی کامل و دیگری ناقص) از ترجمه فارسی همراه با پازند مینوی خرد هستند. همچنین، نسخه ناقص دیگری از آن به شماره 10, Haug 55، برگ 24، در آن کتابخانه گزارش شده است (Bartholomae, 1915: 73-77, 124). ترجمه‌ای با پازند به شماره 2986 در کتابخانه ایندیا آفیس (Ethe, 1903: 1622) و نیز گزیده‌ای از آن به نثر پارسی میان برگ‌های 6ب-15الف نسخه شماره 6, 1942 کتابخانه بادلیان، شماره 225 مجموعه اوزلی، کتابت حدود 1153ق/1740م (Sachau-Ethe, 1889: 1109) آمده است. در ایران هم افزون بر دستنویس‌های روایات داراب هر مزدیار، ترجمه‌ای همراه با متن پازند به الفبای فارسی میان برگ‌های 3ب-30الف دستنویس روایت بهمن اسفندیار به شماره 5-17586 کتابخانه ملی ایران دیده می‌شود که بدون تاریخ است. در همان کتابخانه بخش یکم نسخه شماره 5-17541 که مالک اصلی آن دستور جمشید بن دستور برزو بن دستور کاوس بوده است،

ترجمه‌ای دیگر از مینوی خرد، برگ‌های ۴ب-۴۳ب، است. این ترجمه که در صفحه‌های آغازین همراه با متن پازند است، کتابت بهدین رستم ولد بهرام سنجانه در روز آذر ماه دی سال ۱۱۵۰ی در سورت است. در آغاز و انجام نسخه نقش مهر دایره‌شکلی دیده می‌شود که عبارت «دستوران دستور و خشوران و خشور جمشید بن دستور برزو بن کاوس سنه ۱۲۱۵» درون آن جای یافته است. این شخص ظاهراً در سال‌های بعد مالک کتاب بوده است. گذشته از دستنویس‌ها و چاپ سنگی سال ۱۳۱۷ش اردشیر خاضع، در ۱۲۷۶ی، رستم و خدارحم، فرزندان بهرام سروش تفتی، متنی ناقص از ترجمه مینوی خرد را در کتاب دبستان مازدیسنی، چاپ کردند (ص ۲۲۱-۲۴۷).

۵- صد در نثر (از برگ ۲۰۵-۲۲۲): نسخه‌ای از نسخه‌های به نسبت قدیم رساله معروف صد در نثر است. هر سه مجموعه با همه آشفتگی‌هایی که دارند، دارای جدول هستند و حاشیه‌های همه برگ‌ها خط‌کشی و جدول شده‌اند، مگر همین رساله صد در نثر که در مجموعه حاضر آمده است. خط و کاغذ آن هم به نظر متفاوت می‌رسد؛ یعنی کاغذ صد در روشن‌تر است. از این رو چنین برمی‌آید که رساله صد در، اثری جدا است و گویا در هنگام تدوین نهایی توسط کسی که برگ‌شمار قدیمی را نوشته، به مجموعه افزوده شده است. ممکن است قدیمی‌تر از تاریخ کل مجموعه باشد و ممکن است هم‌زمان یا متأخر باشد، ولی به هیچ روی نمی‌توان تاریخ مندرج در سه مجموعه را برای آن قطعی دانست. رساله یاد شده در برگ‌های پایانی دستخوش پریشانی شده است و برگ‌های ۲۲۰ تا ۲۲۲ آن در آغاز مجموعه جای دارند. این رساله نیز افتادگی دارد و در درِ نود و چهارم به پایان می‌رسد. درهای ۹۵ تا ۱۰۰ آن از میان رفته است. دیگر دستنویس‌های مهم این رساله عبارتند از: در اروپا و آمریکا، کتابخانه ایندیا آفیس نسخه شماره 2820، بی‌تاریخ و شماره 2987، حدود ۹۴۴ی (Ethe, 1903: 1622-1623). نسخه شماره 2987، همان نسخه 3043 است که آقای رومر در ۳۱ آگوست ۱۸۳۷م به کتابخانه ایندیا آفیس داده‌اند و وست نیز به شرح آن پرداخته است، نسخه‌ای قدیمی به پازند و گجراتی و فارسی است (نک: West, 1974: 123؛ قس: Ethe, 1903: 1622-1623). نسخه‌های شماره 201,14؛ شماره 2276 مورخ ۱۰۲۷ی و نیز قسمت 29 دستنویس شماره LXV, suppl. pers. 46 کتابخانه ملی پاریس صد در نثر هستند (Blochet, 1900: 97; 1905: 1/167, 2/222). همچنین، نسخه‌ای به شماره

M.1236/4 در کتابخانه دانشگاه لس آنجلس، شامل درهای ۴ تا ۹۲ صد در نثر گزارش شده است (دانش پژوه، ۱۳۵۸: ۷۱۷/۱۱). در هند، دستنویس 15z در مالکیت دستور کیخسرو جاماسپ جی جاماسپ آسا (Dhabhar, 1909: xviii; West, 1885: xlii-xliii)، دستنویس Mu از آن هیرید مانکجی رستم بن اونوالا و نیز نسخه Es یا دستنویس شماره F49,II کتابخانه مهرجی رانا که دستور ایرج سهرابجی مهرجی رانا در روز گوش ماه فروردین سال ۱۲۲۹ی از روی دستنویسی که به سال ۱۰۷۵ی کتابت شده است، آن را بازنویسی کرده اند (Dhabhar, 1923c: 29). وست نیز به نسخه اصلی سال ۱۰۷۵ی اشاره کرده است (نک: 1885: xliiv). دابار از روی این سه نسخه، متن چاپ ۱۹۰۹ صد در نثر را فراهم ساخته است (1909: xviii). نسخه‌های S-134، نگاشته در ۱۲۳۵ی؛ شماره S-136,II؛ شماره S-137 کتابت مانک مهرنوش کیقباد در ۱۰۱۸ی و نیز شماره 122,III در کتابخانه مهرجی رانا، نسخه‌های دیگری از کتاب صد در نثر هستند (Dhabhar 1923c: 102-103; Kotwal, 2008: 19). در مؤسسه کاما نسخه شماره R-281 و شماره‌های 322 و 369 مجموعه مانکجی هوشنگ هاتریا زیر نام صد در نثر توصیف شده‌اند (نک: غروی، ۱۹۸۶: ۲۶، ۶۱). کاتراک هم از نسخه‌های زیر در مجموعه‌های خصوصی یاد می‌کند: نسخه شماره 575 نسخه‌ای قدیمی و بی‌انجام متعلق به مجموعه در مهر، اهدایی موبد سهرابجی فرامجی وکیل، در بروچ و نسخه‌ای ناقص که ۴۵ فصل اول آن افتاده است، به شماره 252(a)، متعلق به کتابخانه پیروج شاه فرامروز پودی در نانپورا سورت، کتابت ۱۱۴۸ی و شماره 138(a) از آن کتابخانه دستور کیخسرو در سورت، مورخ ۱۲۵۶ق (Katrak, 1941: 35, 59, 137). افزون بر این دست‌نوشته‌ها، از آنجا که صد در نثر یکی از منابع مهم مجموعه روایات مختلف، از جمله مجموعه داراب هر مزدیار بوده است، تمام دستنویس‌های آن مجموعه‌ها در تصحیح و ویرایش صد در نثر اهمیت دارند (نک: Modi, 1922: 16). وست صد در نثر را سال ۱۸۸۵م به انگلیسی ترجمه و در آکسفورد منتشر کرد (نک: West, 1974). دابار نیز بر اساس سه دستنویس آن را تصحیح و در ۱۹۰۹م در بمبئی چاپ کرد. در ایران، مراد اورنگ، چاپ دابار را با دخل و تصرف‌هایی همراه با برخی افزوده‌ها به سرمایه افلاطون شاهرخ و با همکاری موبد رستم شهزادی، در سال ۱۳۳۷ش در چاپخانه راستی با عنوان «سد در» منتشر کرد.

دلایل پیوستگی سه مجموعه

۱- همانندی مشخصات ظاهری سه مجموعه، از جمله تعداد سطرها، کتابت، جدول‌ها، خط و جنس کاغذ، البته به غیر از رساله صد در نثر (نک: صدرایی خویی، ۱۳۷۷: ۱۵۹/۳۶؛ ۲۵/۳۷، ۱۰۴).

۲- وجود برگ‌شمار قدیمی که سه مجموعه را از برگ ۱۸ تا ۲۲۲ در پی هم مرتب می‌کند: مجموعه ش ۱۳۵۲۲ (برگ ۱۸ تا ۱۱۵)، مجموعه ش ۱۳۵۸۹ (برگ ۱۱۶ تا ۱۴۲) و مجموعه ش ۱۲۶۰۴ (برگ ۱۵۹ تا ۲۲۲).

۳- جابه‌جایی برگ‌ها و بخش‌هایی از یک مجموعه در میان مجموعه دیگر:

الف. در مجموعه ش ۱۳۵۲۲ پاره‌هایی از رساله رمل آمده که به متن آشفته رساله رمل در مجموعه ش ۱۲۶۰۴ تعلق دارد.

ب. در مجموعه ش ۱۳۵۲۲، ص ۱۰۶، رکابه و نوع قلم و نیز متن، که سطرهای پایانی رساله علمای اسلام را در بر دارد، به روشنی نشان می‌دهد که چگونه شیرازه کتاب از هم گسیخته شده و ادامه آن در وصال‌ی ناشیانه به مجموعه ش ۱۲۶۰۴، برگ ۲۰۰ قدیم/۴۵ جدید، برده شده است.

۴- حاشیه‌نویسی‌های فریدون جاماسب مهربان در دو مجموعه ش ۱۳۵۲۲ (ص ۵الف در برگ‌شمار جدید) و مجموعه ش ۱۲۶۰۴ (ص ۱۷۶ قدیم/۱۵ جدید) که نشان می‌دهد زمانی وارث و یا مالک کل مجموعه بوده است.

تاریخ‌نگاری، کاتب و مالکان اثر

تاریخ‌های مندرج در برگ‌های مختلف سه مجموعه را به دو دسته می‌توان تقسیم کرد:

الف: تاریخ‌نگاری مبتنی بر انجامه کاتب اصلی اثر.

ب: تاریخ‌نگاری مبتنی بر یادگارها و پرنوشت‌های [حواشی یا هامش‌های] وارثان یا مالکان مجموعه‌ها.

قدیمی‌ترین و اصلی‌ترین انجامه‌ها که به خط کاتب اصلی مجموعه است، به شرح زیر در پایان برخی رساله‌های مجموعه ش ۱۳۵۲۲ دیده می‌شود:

۱- در ص ۱۸ الف قدیم، پایان رساله گفتار جاماسب آمده است: «تمام شد گفتار جاماسب حکیم که خداهش بیامرزاد. من دین [بنده] بهرام دستور مهربان بهرام گشتاسب سورکی. تمام شد از روز اورمزد و تیرماه قدیم و بهمن ماه حالی [به احتمال جلالی؟] و سنه ۱۰۰۱۴ هجریه».

۲- در ص ۲۷ الف قدیم، پایان پاره‌هایی از رساله علمای اسلام که به پیوست متن رساله هفت چیز شگفت که جمشید در پارس کرد، آمده است: «من دین بنده بهرام مهربان بهرام گشتاسب نوشتم و فراج هشتم به خویشه خویش را و فرزندان و فرزندزادگان. تمام شد اندر روز شهریور امشاسفند».

۳- در ص ۸۵ الف قدیم، پایان رساله خواب‌نامه ابن سیرین: «تمام شد کتاب خواب‌نامه از سواد [= سواد] کتاب فریدون مرزبان اندر روز شهریور اج ماه خرداد ماه قدیم سنه ۱۰۰۱۳ جلالی من دین بنده بهرام مهربان بهرام گشتاسب اندر فرخی بام سورک نوشتم اندر خویشه خویش را، په یزدان کام باد».

این سه انجامه و نوع خط و قلم کاتب نشان می‌دهد که سه مجموعه، غیر از رساله صد در نثر، به دست بهرام مهربان بهرام گشتاسب در سال‌های ۱۰۱۳ تا ۱۰۱۴ هجری کتابت شده است. چنان که اشاره شده است، در این انجامه‌ها با سه گونه تاریخ رو به رو هستیم: نخست، تاریخ قدیمی که همان تاریخ یزدگردی بدون کیسه است و در آن، آغاز سال با آغاز سال طبیعی برابر نیست. دوم، تاریخ جلالی یا ملکشاهی که در آن، آغاز سال با آغاز سال طبیعی در آغاز بهار یکی است و سومی، سال شمار انجامه که به هجری قمری آمده است. به سخن دیگر، کاتب ماه و روز را به یزدگری و جلالی داده است و سال را به هجری قمری. بنابراین، تاریخ‌های یاد شده را چنین می‌توان تطبیق داد: «روز شهریور اج ماه خرداد ماه قدیم» یعنی: ۴ خرداد ۹۷۴/ ۷ شعبان ۱۰۱۳/ ۱۴ دی ۵۲۶ جلالی که به لحاظ سال طبیعی، اوایل زمستان می‌شود.

همچنین، «روز اورمزد تیرماه قدیم و بهمن ماه جلالی سنه ۱۰۱۴ هجریه» می‌شود: ۱ تیر ۹۷۵/ ۱۰ بهمن ۵۲۷ جلالی/ ۱۶ رمضان ۱۰۱۴ ق.

اگر تفسیر و محاسبه بالا درست باشد، این امر یعنی تغییر در آغاز سال یزدگردی و تطبیق آن با تقویم جلالی خود موضوع مهمی است. احتمال دیگر آن که قرائت مشکوک

جلالی را حلالی یعنی املائی نادرستی از هلال عربی به معنی ماه، حلالی/ هلالی = قمری، فرض کنیم که در این صورت، مسئله متفاوت است. تفسیر اول بر مندرجات انجامه ص ۲۷ الف قدیم که به روشنی از دو ماه ایرانی یاد می کند مبتنی است و تفسیر دوم با انجامه ص ۸۵ الف برگ‌شمار قدیم مطابقت دارد.

از میان پرنوشت‌ها و یادگارهایی که بعدها وارثان و مالکان این مجموعه بر آن نوشته‌اند، تاریخ‌های پریشان، اغلب ناخوانا و مبهمی وجود دارد که از این میان سه تاریخ اهمیت دارد: الف. پرنوشت‌های منظوم فریدون جاماسب مهربان در پایان رساله جهت نیک و بد روزها در ص ۵ ب جدید/ ص ۱۷۶ ب قدیم مجموعه ش ۱۲۶۰۴:

«آنکس که بمه داد علم و دانش	خداوند بی‌امرز را روانش
روانی پدر با مادر و خویش کسانش	از بهشت برین ده جا مقامش
زیر قدم فراهنگان او یگمان	بود فریدون جاماسب مهربان
یعنی خاک پای دانش و روان پاک اعتقاط	کمترینم فریدون جاماسب خیاط
سنه از هزار و دویست که گذشت	دگر هم بود چهل و دو هشت».

بنابراین، فریدون جاماسب مهربان، شاید برادرزاده بهرام دستور مهربان بهرام گشتاسب سورکی در ۱۰۹۶ به احتمال یزدگردی برابر ۱۱۳۹ق، مجموعه را در اختیار داشته است و این سروده را بدان افزوده است. همچنین، وی در ص ۵ الف به برگ‌شمار جدید مجموعه ش ۱۳۵۲۲، سروده‌ای با ماده تاریخ افزوده است، که در مرمت متن، سرآغاز ابیات آن آسیب دیده است:

... ست ز سر حق حیران کیست	الاه از خار میکند کاری که مشکلترا از آن نیست
.... ز آب و آتش دگر آنچه است در عالم	بحکم اله بنگر که درخت شان یکیست
[زیر] قدم فراهنگان او یگمان	بود فریدون جاماسب بن مهربان
.... ؟ یوم —————	که کمترین نوشتیم و رفتیم درین جاه

..؟.. هجرت چنین است ای نیک دل برو بیای چمن و تماشا کن ای دل
 ..؟... ز حساب بیا و بگو که ایام چون بودست و چندست او

چنان که برمی آید «برو بیای چمن و تماشا کن ای دل» برابر ۱۱۷۹ق و مصرع دوم بیت آخر (ظاهراً ۱۱۳۸ی)، زمان نگارش این سروده باشد. البته تناقضی که هست این است که سال ۱۱۷۹ق برابر با ۱۱۳۴-۱۱۳۵ی است. چنین اختلافی با توجه به سست بودن اشعار و غلط‌های املائی فاحش آن، می‌تواند از بی‌سوادی و کم‌دانشی شاعر در ساختن ماده‌تاریخ ناشی شده باشد. به هر روی، بنابراین دو پرنوشت، از ۱۱۳۹ تا ۱۱۷۹ق کل مجموعه در اختیار فریدون پسر جاماسب پسر مهربان بوده است.

ب. پرنوشت‌های بهمن کیخسرو مهربان شهریار و به احتمال برادرش شهریار کیخسرو در ص ۱الف جدید، مجموعه ش ۱۲۶۰۴:

«العبد بنده کمترین خاک قدم جمع دوستان بهمن ولد کیخسرو مهربان ولد شهریار خدایبامر از من الشهر شوال المبارک سنه ۱۱۳۴ هجری قمری».

«العبد کمترین مهربان بن...؟... جهت...؟.. ملا خدا بخش خدایبامر»

«العبد بنده کمترین خاک قدم جمع دوستان شهریار ولد مرحوم کیخسرو ۱۱۹۷».

افزون بر این یادداشت‌ها، پرنوشت‌ها و اشعار دیگری از افراد دیگر در لابه‌لای اوراق پریشان مجموعه دیده می‌شود که با دانش اندک نگارنده کمک چندانی به بازشناسی متن نمی‌کند.

نتیجه‌گیری

بنابراین چه اشاره شد، سه مجموعه فهرست‌شده در جلد‌های ۳۶ و ۳۷ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سه مجموعه متفاوت نیست بلکه در اصل یک مجموعه است که رساله‌هایی چند از میراث مکتوب سنت زردشتی به فارسی را در بر دارد.

نگارش آن در سال‌های ۱۰۱۳-۱۰۱۴ق، مقارن روزگار صفویه، توسط بهرام دستور مهربان بهرام گشتاسب سورکی بوده است و در زمان‌های مختلف در اختیار افرادی، شاید از

این خانواده، قرار داشته که شناخته شده‌ترین آنها بهمن کیخسرو و مهربان شهریار در ۱۱۳۴ق، فریدون جاماسب مهربان در ۱۱۳۴ تا ۱۱۷۹ق، و شهریار کیخسرو به احتمال در ۱۱۹۷ق، هستند. آنچه بر اهمیت چنین مجموعه‌ای افزوده است، وجود دست‌نوشته‌هایی کهن از چند رساله مشهور چون صد در نثر، زند بهمن یسن، رساله علمای اسلام و دادار بن دادخت و ... در آن است. همچنین، مجموعه یادشده سندی محکم از پیوندهای دو حلقه موبدان حوزه خراسان و شرق ایران با حوزه غرب در یزد به سوی اصفهان و فارس را نشان می‌دهد.

کاتب در دو جا خود را اهل سورک معرفی کرده است: یکی در ص ۸۵ قدیم، پایان رساله خواب‌نامه: «اندر فرخی بام سورک نوشتم» و دیگری، در ص ۱۸ الف، پایان رساله گفتار جاماسب که عنوان «سورکی» را در پس نام خود آورده است. سورک امروزه روستایی از توابع ندوشن است که معادن آن معروف است. گمان نمی‌رود دیگر زردشتی‌ای آن‌جا ساکن باشد، ولی چنان‌که در این‌جا آمده است، کاتب مجموعه اهل آن‌جا بوده است و خاستگاه اثر آنجاست.

کاتب از پیوند خود با فریدون مرزبان یاد کرده (ص ۸۵ قدیم) و مدعی است که خواب‌نامه را از سواد کتاب وی نوشته است. فریدون مرزبان، برادر بهرام و نوشیروان، فرزندان مرزبان کرمانی متعلق به دودمان دینیار کرمانی هستند. آنها به روزگار صفویه نقش فراوانی در رهبری علمی و دینی و نیز حفظ و انتقال سنت زردشتی داشتند. نوشیروان منجم، شاعر و دستوری بزرگ بود که هفتاد پشت خود را موبد می‌دانست. برادرانش، فریدون و بهرام، در کتابت آثار اوستایی و پهلوی سهم چشمگیری داشتند؛ همچنین، فرزندان آنها و پسرعموهایشان. فریدون کاتب نسخه اوستایی JP1 در ۹۸۷ی (Geldner, 1896: vi-v)، کاتب دستنویس پهلوی TD2 در ۹۷۵ی، کاتب و نندیداد کتابخانه دانشگاه تهران در ۹۷۶ی، و سراینده شجره‌نامه منظوم دستوران و موبدان و خانواده‌های سرشناس زردشتی در ۹۹۶ی است (نک: داراب، ۱۹۲۲: ۱۶۳/۲). از این رو، دست‌کم باید پذیرفت متون نجومی، یعنی رساله رمل و نیز خواب‌نامه ابن سیرین، از میراث حلقه کرمان است؛ میراثی که خود از میراث سیستان و خراسان سرچشمه و جان‌مایه گرفته است و در این زمان به مناطق غربی به سوی اصفهان منتقل شده است. دلیل چنین باوری شهرت حلقه کرمان به مطالعات نجومی و وجود منجمان برجسته‌ای چون دستور نوشیروان تا ملاگشتاسب و فرزندان او در کرمان

است؛ در مقابل، یزد و پیرامون آن، یعنی دو کانون ترک‌آباد و شرف‌آباد که همواره فقیه‌نشین بودند و در تولید و نشر متون فقهی نقش داشتند.

منابع

- آبادانی، فرهاد (۱۳۵۰). اندرزنامه بزرگمهر حکیم، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- تفضلی، احمد (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات پیش از اسلام، تهران: سخن.
- خاضع، اردشیر (۱۳۱۷). کتاب مینوی خرد و اندرزنامه فوربودکیشان و گفتار بزرگمهر، بمبئی: بی‌نا.
- خواجه نظام‌الملک (۱۳۴۷). سیاست‌نامه، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- داراب هرمزیدار (۱۹۲۲). روایات داراب هرمزیدار، چاپ اونوالا، با مقدمه جی. جی مودی، ۲ جلد، بمبئی: بریتیش ایندیا پرس.
- دالوند، حمیدرضا (۱۳۹۳). «رساله علمای اسلام، یک متن و چند روایت»، کهن‌نامه ادب پارسی، دوره ۵، ش ۲، ۱۴۵-۱۵۹.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۸). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۵۳). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۵۸). «فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه لس‌آنجلس»، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، ج ۱۱ و ۱۲، ۱-۷۷۲.
- _____ (۱۳۶۳). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۳، تهران: دانشگاه تهران.
- دبستان مازدیسنی (۱۲۷۶ی). به اهتمام رستم و خدارحم فرزندان بهرام سروش تفتی، بمبئی: مطبع سپهر.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، به کوشش مصطفی درایتی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دستنویس ش ۱۲۶۰۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مجموعه زردشتی.
- دستنویس ش ۱۳۵۲۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مجموعه زردشتی.
- دستنویس ش ۱۳۵۸۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مجموعه زردشتی.
- دستنویس ش ۳۲۴۲۵-۵ کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، خواب‌نامه.
- رجوی، کاظم (۱۳۳۳). پیروزی‌نامه منسوب به بزرگمهر بختگان، ترجمه ابوعلی سینا، مقدمه و حواشی: کاظم رجوی، تهران: کتابفروشی ابن‌سینا.
- سد در ۱۰۰/ در (برگزیده از نوشته‌های زند و پازند ترجمه از پهلوی به پارسی) (۱۳۳۷). با بررسی‌ها و یادداشت‌های سرگرد مراد اورنگ، تهران: به‌سرمایه افلاطون شاهرخ.

- شهردان، رشید (۱۳۶۳). تاریخ زرتشتیان: فرزندگان زرتشتی، تهران: فروهر.
- صدر نثر و صدر بندش (۱۹۰۹)، چاپ دابار، بمبئی: هیأت امنای پارسی پنچایت.
- صدراپی خوئی، علی (۱۳۷۷). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۶ و ۳۷، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- صدیقی، غلامحسین (۱۳۴۸). مقدمه و حواشی ظفرنامه ← ظفرنامه.
- ظفرنامه (۱۳۴۸). منسوب به ابوعلی سینا، با مقدمه و حواشی غلامحسین صدیقی، تهران: انجمن آثار ملی.
- غروی، سیدمهدی (۱۹۸۶). فهرست نسخه‌های خطی فارسی بمبئی - کتابخانه مؤسسه کاما، گنجینه مانکجی، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات ایران و پاکستان.
- مشار، خانابا (۱۳۵۰). فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۱، تهران: چاپخانه ارژنگ.
- _____ (۱۳۵۱). فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۲، تهران: چاپخانه ارژنگ.
- _____ (۱۳۵۲). فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۳، تهران: چاپخانه ارژنگ.
- _____ (۱۳۵۵). فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۵، تهران: چاپخانه ارژنگ.
- منزوی، احمد (۱۳۷۸). فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۴، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۱). فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۶، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- Bartholomae, Christian (1915). *Die zendhandschriften der k. Hof- und staatsbibliothek in München*, München: Kommission der Palmschen Hofbuchhandlung.
- Blochet, Edgar (1900). *Catalogue des Manuscrits Mazdeens (zend, pehlvis, persis et persanes) de la Bibliotheque nationale*, Besancon: Imprimerie et lithographie de paul jacquin.
- _____ (1905). *Catalogue des Manuscrits persans, tome I, Iv*, paris: Bibliotheque nationale.
- Dhabhar, Bamanji Nasarvanji (1909). "Interoduction"; *Saddar nasr and saddar Bundelesh*, Bombay: the trustees of the parsee punchayet.
- _____ (1923a). *Descriptive catalogue of some Manuscripts bearing on Zoroastrianism and pertaining to the different collections in the Mulla Feroze library*, Bombay: Fort printing press.
- _____ (1923b). *the K.R cama oriental Institute catalogue*, Bombay: Fort printing press.
- _____ (1923c). *Descriptive catalogue of all Mss. In the frst Dastur Meherjirana library- navsari*, Bombay: the commercial printing press.
- Ethe, Hermann (1903). *Catalogue of Persion Manuscripts in the library of India office*, vd.I, Oxford: Oxford University.

- Geldner K. (1896). *Avesta*, Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Kargar, Dariush (2009). *Ardāy - Virāf Nāma, Iranian conceptions of the other world*, Uppsala: Uppsala Univrsitet.
- Katrak, Jamshed Cawasji (1941). *Oriental treasures*, Bombay.
- Kotwal, Firoze, Daniel Sheffield and Bharti G. (2008). *Preliminary Descriptive list of Manuscripts Donated to the first Dastur Meherjirana library since 1923*, Nosari: The First Dastur Meherjirana Library.
- Modi, jivanji jamshedji (1922). "Darab Hormazdyars Rivayat Introduction", *Darab Hormazdyar Rivayat*, vol.I, Bombay: British India press.
- Rieu, Charles (1879). *Catalogue the persion manu-script in the British Museum*, vol. I, London: the trustees of British Museum.
- Ross, E. Denison and E.G. Brown (1902). *Catalogue of two collections of Persian and Arabic manu-scripts preserved in the India office library*, London: Eyre and Spottis Woode.
- Sachau- Ethe (1889). *Catalogue of the persion, Turkish, Hindūstāni and pushtū manuscripts in the Bodleian library*, begun by ed. Sachau continued completed and ed. By H. Ethe part I, oxford: the Clarendon press.
- West, Edward W. (1885). *Sacred Book of East*, vol.xxiv.Oxford: Oxford University.
- _____ (1974). "The Modern-persion Zoroastrian literature of the parsis", in: *Grundriss der Iranischen Philologie* (GIP), Band II, Strassburg, pp.122-129.